

ФОРМУВАННЯ НАУКОВИХ УЯВЛЕНЬ ПРО КОЗАЦЬКУ КЛИНКОВУ ЗБРОЮ: ВІД др. пол. ХІХ ст. ДО СУЧАСНОСТІ

© Тоїчкін Д.В., 2014

У статті розглянуто історію розвитку наукових уявлень про козацьку зброю від кінця ХІХ ст. до нашого часу. Проаналізовано українську, російську та європейську наукову історіографію. Вивчається шабля, відома як особиста зброя “можливо самого” гетьмана Юрія Хмельницького. Проаналізувавши характеристики шаблі, автор доходить висновку, що у цьому предметі поєднано риси різних історичних періодів. Цей зразок, сумлінно виконаний “за історичними мотивами”, створює справжній прецедент, розширюючи поле для наукової дискусії щодо вигляду української карабелі, оправленої центрально- чи східноукраїнськими золотарями у другій половині ХVІІІ ст.

Ключові слова: козацька зброя, шабля, Юрій Хмельницький, історіографія, золотарство.

The article deals with the history of scientific concepts about Cossack cold steel from the late nineteenth century to the present. Author analyses Ukrainian, Russian and European scientific historiography. For now in Ukraine have already been created sufficient theoretical, methodological and technical base, and also have been taken the first practical steps towards a comprehensive solution of weaponology problems with contemporary scientific level.

The identification of Ukrainian weapons is the actual problem now. This fact evidenced not only by increasing in quantity and quality polemical articles, but the appearance on the antiques market of artifacts, that form misconceptions about the original Cossack weapons in collector and even scholar community.

In this regard, the appearance on the Ukrainian market of antique saber, known as a personal weapon “perhaps of Hetman Yurii Khmelnytsky itself” was an important event. After studying of characteristics of saber, the author concludes that style of sample combines the features of different historical periods. If the saber is a fake, it could be produced only in modern times, when the serious scientific research on Ukrainian arts, crafts and morphology of Eastern European bladed weapons have been published.

One should note that the appearance of such creation must speed up scientific studies of antique Ukrainian cold steel. This pattern, made in “faithful historical style”, creates a real precedent for expanding the field of scientific discussions about the morphology of Ukrainian karabela, made by craftsmen of Central or Eastern Ukraine in the second half of the 18th century. Thus in the late 19th century, the heyday of the industry of fakes, none of the famous Ukrainian collectors or respected scientists already could not clearly explain how specifically would look like authentic Ukrainian sabre. The name “Cossack” is usually referred to the samples of Ottoman, Persian, Central Asian and Eastern European bladed weapons dating from 18 to 19th centuries. The similar concept accepted in contemporary museum collections of Ukraine.

At present the problem of identifying of Ukrainian cold steel of the early modern time is more relevant than ever. Many questions regarding the origin, development and distribution of Cossack armament are still unresolved.

Key words: cossack weapon, sabre, Yuriy Khmelnytsk, historiography, золотарство.

Проблематика дослідження клинкової зброї цікавила дослідників від самого початку формування зброєзнавства як науки історичного циклу. Однак у науковій історіографії досі не так багато праць, спеціально присвячених українській зброї взагалі й холодній зокрема.

Перші вагомі наукові розвідки віднаходимо серед праць видатних українських вчених та колекціонерів: О. Лазаревського, Д. Яворницького, В. Тарновського, О. Поля, Т. Легоцького та інших. Зброезнавчий доробок знаменитого історика, етнографа, фольклориста і археолога Д. Яворницького насамперед пов'язаний з його діяльністю як етнографа та збирача козацьких старожитностей [1].

Серед визначних істориків другої половини XIX ст. козацьку зброю вивчав О. Лазаревський. У величезне коло наукових інтересів видатного вченого потрапляли джерела різного походження, серед яких було чимало речових. О. Лазаревський – один із перших українських дослідників, який описував окремі зразки зброї, віднаходив місця зберігання раритетів та вводив до наукового обігу документи, що стосувалися комплексу козацького озброєння першої половини XVIII ст., персонального складу окремих військових підрозділів та їх оснащення.

Зрідка інформація щодо козацького озброєння з'являлася у періодичних виданнях наукових товариств кінця XIX – початку XX ст.

І все ж, незважаючи на наявність окремих розвідок, зброезнавча проблематика так і не набула великої популярності серед українських істориків початку XX ст. У цьому зв'язку необхідно відзначити чималий внесок провідних російських зброезнавців (Ф. Жіля, Е. Камерера, Е. Ленца, П. фон Вінклера та ін.) – зберігачів найбільших збірок музейного типу – у справу дослідження національної зброї, зокрема української. Адже саме у тих колекціях зосереджувалося чимало зразків, які ми нині розглядаємо як “козацькі”, і саме зусиллями перших зброезнавців їх було введено до наукового обігу. З їхньою працею також пов'язані перші дослідження у царині класифікації зброї.

У питаннях належного упорядкування документації не відставала від Росії Польща, де у приватних збірках також зосередилось чимало козацьких раритетів. Польським фахівцям також належить безперечний пріоритет у дослідженнях львівського золотарства, а відтак і ювелірного зброярства. Йдеться насамперед про праці В. Лозинського, у яких вчений ввів до наукового обігу потужний масив писемних джерел, що стосуються львівського ремісничого виробництва.

У 20-ті роки XX ст. вийшло друком чимало праць з історії України, присвячених історії козацтва. Утім, про зброю дослідники згадували епізодично, насамперед аналізуючи документів, що стосувалися ремісничого виробництва міських цехів.

Підсумовуючи, зазначимо, що праці XIX – першої чверті XX ст., на нашу думку, навряд чи можна вважати зброезнавчими з погляду сучасної джерелознавчої методології, яка у ті часи тільки починала формуватися. І все ж найбільше значення праць з вивчення зброї названого періоду полягає, насамперед, у зібранні й загальному упорядкуванні джерельних матеріалів.

Зброезнавчі дослідження 1930-х рр. отримали розвиток у національних студіях військово-історичної спрямованості [2].

Вагомий науковий внесок у справу дослідження львівського зброярського виробництва у період між двома світовими війнами зробили польські фахівці, насамперед Т. Маньковський. У своїх засадничих працях він провів глибокий мистецтво- та зброезнавчий аналіз стилістичних особливостей львівського вірменського зброярського виробництва [3]. Одночасно з ним працювали інші класики польського зброезнавства, зокрема С. Мейєр [4] В. Джевановський [5] та ін. які вивчали українську зброю у контексті дослідження збройової культури Речі Посполитої.

У 1940-х–1950-х рр. військова проблематика фрагментарно висвітлювалася у працях, присвячених загальній історії козащини [6].

Одним із нечисленних військових істориків, який спробував піддати козацьку зброю типологічному аналізу, був Ю. Тис-Крохмалюк [7]. Характеризуючи козацьке озброєння у невеликому розділі, вчений, йдучи за попередниками, підхоплює “зручну” гіпотезу про оригінальний морфологічний тип “козацької шаблі”, вперше спробувавши науково її обґрунтувати. Незважаючи на закономірну, на нашу думку, невдачу цієї спроби (передусім через відсутність достатньої дослідницької бази речових джерел), у роботі вченого читач вперше у вітчизняній історіографії зустрічає коректні зауваження щодо морфологічних особливостей турецького та угорського типів шабель.

60-ті роки ХХ ст. стали знаменними для зброєзнавства України. Цей період відзначений найвідомішими працями О. Апанович та В. Сидоренка – дослідників, що, по суті, стали фундаторами сучасного українського зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни.

Саме у руслі історико-зброєзнавчої класики працював знаний фахівець, зберігач зброї Державного історичного музею Української РСР (нині – Національний музей історії України) В. О. Сидоренко. Окрім методологічної, дослідник розробляв проблематику озброєння козацької піхоти середини ХVІІ ст. та виробництва зброї в Україні [8]. Комплексно досліджуючи військову справу козацтва, вчений характеризує вогнепальну та холодну зброю, детально пояснюючи, які саме різновиди криються за різними історичними назвами в писемних джерелах, а також розглядає її технічні особливості. Так, він проаналізував не тільки типи замків ручної вогнепальної зброї, поширеної в Україні, а й основні форми шабельних клинків. Він також залучив писемні джерела для детальнішої реконструкції зовнішнього вигляду та матеріалів, застосованих при виробництві окремих старшинських шабель. Вчений виокремив у документах т. зв. “сабли черкаського дела”, висунув гіпотезу їхнього українського походження та одним із перших зауважив деталі їхнього художнього оздоблення. На жаль, у невеликій загалом науковій спадщині В. О. Сидоренка ми так і не знаходимо відповіді на питання щодо гіпотетичної автентичної морфології козацької зброї.

Своєрідний розвиток зброєзнавство отримало в мистецтвознавчих працях П. Жолтовського та М. Петренка, присвячених історії золотарства та художнього лиття в Україні [9]. Окрім продовження вивчення зброярських технологій, ці роботи вперше у вітчизняній історіографії внесли відсутній у попередніх працях елемент мистецтвознавчого аналізу, без якого будь-яке серйозне дослідження зброї просто неможливе.

На початку 1990-х рр. зусиллями українських археологів, насамперед І. Свешникова, відбувся справжній прорив у вивченні козацької зброї. Почавши з розкопок на місці битви під Берестечком 1651 р. (перша розвідувальна експедиція була організована ще 1970 р.), у процесі широкомасштабних, майже чвертьстолітніх досліджень вчений вийшов далеко за межі суто археологічних завдань, створивши цілу низку наукових праць, увінчаних знаменитим археологічним, військово-історичним і зброєзнавчим дослідженням “Битва під Берестечком” [10].

У роботі докладно проаналізовано потужний корпус джерел різних типів – писемних та іконографічних із залученням великого обсягу історичних документів та художніх творів, зокрема іноземних. Утім, беззаперечний пріоритет І. Свешников відводить речовим джерелам. Учений наголошує, що вперше у вітчизняній науці середньовічну битву він вивчає археологічними методами. Завдяки такому підходу ми отримали новаторську працю, що вивела українське зброєзнавство на недосяжний для попередніх досліджень рівень наукової інтеграції.

Докладно аналізуючи комплекс віднайдені холодної та металюї зброї, вчений звертає особливу увагу на шаблі, навіть робить чергову у вітчизняній історіографії спробу вирізнити оригінальний морфологічний тип “козацької шаблі”.

Загальним недоліком розділів, присвячених зброї, є, на відміну від попередників, недостатня увага дослідника до історичних назв зброї, що зазвичай згадуються в документах. Утім це видається органічним для науковця, який звик послугоуватися археологічними методами.

Доволі проблематичним є поділ знайденої зброї на групи за їх національною приналежністю – всього виділено речі українців, поляків, донців та московитів. Автор сам визнає, що його висновки не можуть бути остаточними. Такі самі проблеми, пов’язані з обмеженою джерельною базою, виникають при спробі вченого висунути гіпотезу щодо оригінальних морфологічних типів козацької зброї. Навряд чи їх можна розвинути на матеріалі тільки однієї збірки.

Незважаючи на неминучі для роботи такого масштабу недоліки, праця І. Свешникова досі залишається невичерпним джерелом для численних наукових та псевдонаукових розвідок. Вона фактично стала першим в Україні вагомим зброєзнавчим дослідженням, в якому не тільки впроваджено до наукового обігу величезну кількість нових археологічних артефактів, але й проведено чималу роботу з українізації зброєзнавчої термінології.

Дослідження І. Свешникова продемонстрували ефективність методів військової археології для досліджень козацького періоду. Тим самим було закладено потужний фундамент для їх

розвитку в Україні. Найбільш ґрунтовні, багаті на знахідки роботи у районах колишнього розташування Запорозьких Січей до того часу були пов'язані насамперед з підводною археологією. Зауважимо, що підводним археологам нині завдячуємо не тільки піднятою з дна “чайкою”, але й унікальними зразками стародавньої клинкової зброї.

Від середини 1990-х рр. значно поживалася практична музейна робота у державних та приватних колекціях зброї. Дослідження холодної й вогнепальної козацької зброї від того часу й донині активно продовжуються також в історичних музеях Харкова, Запоріжжя та Львова. Помітно зросла кількість присвячених зброї публікацій у збірниках наукових праць та матеріалах науково-практичних конференцій. Так, у “Наукових записках Львівського історичного музею” вийшла праця зберігача фондів зброї Б.В. Мельника, який свого часу активно сприяв дослідженням І.К. Свешникова. Стаття вперше повністю присвячена проблематиці козацької шаблі. Б.В. Мельник також зробив помітний внесок у вивчення львівського зброярського виробництва [11].

Ще на початку нового тисячоліття проблематику козацького озброєння традиційно продовжували вивчати у межах військово-історичних досліджень, утім з набагато нижчою за попередників науковою ефективністю. Відсутність тут серйозних результатів знаменувала давно назрілу потребу у більш спеціалізованих історичних дослідженнях, взагалі притаманних глобальній науці XXI ст. У нових умовах стало неможливим ефективно працювати за старою схемою, намагаючись у межах загальних військово-історичних праць вирішувати ще й джерелознавчі зброєзнавчі завдання.

Нестача спеціальних зброєзнавчих досліджень стала гостро відчутною на черговому етапі упорядкування речових джерел в музейних колекціях, коли виникла потреба на сучасному науковому рівні атрибутувати предмети озброєння. Відтак у багатьох новітніх каталогах продовжували фігурувати сотні неперевірених застарілих атрибуцій, іноді виконаних більш ніж півстоліття тому [12].

Отже, бурхливий розвиток історичного джерелознавства останньої декади ХХ ст. привів до встановлення нових стандартів у зброєзнавстві, підвищивши вимоги до сучасного дослідження з урахуванням новітніх інтеграційних тенденцій у цій спеціальній історичній дисципліні.

Відповідаючи назрілим вимогам, в Україні нового тисячоліття формується цілком новий тип зброєзнавчих досліджень.

На основі вивчення широкого комплексу джерел (з пріоритетом засадничих для зброєзнавства речових) та залучення методів суміжних дисциплін побудовано новітні зброєзнавчі дослідження О. Мальченка, С. Шеломенцева-Терського, О. Мінжуліна, Д. Тоїчка, В. Гуцула, О. Титкова, Д. Бадаєва, Є. Сіваченка та інших дослідників.

Важливим поштовхом для зброєзнавчих досліджень став загальний розвиток джерелознавства та пов'язаних з ним спеціальних історичних дисциплін, здобутки й методи яких зазвичай використовують при вирішенні завдань історичного зброєзнавства. Набув популярності навіть новий тип історичних праць, цілком присвячених окремим групам речових джерел, що досліджуються джерелознавчими методами [13]. Поряд з ними почали з'являтися каталоги нового типу, які відразу стали незамінними помічниками джерелознавця – найбільша така праця в Україні нині представлена виданням “Україна – козацька держава” [14].

Наразі в українській історичній науці не тільки створено достатню теоретичну, методичну та методологічну базу, а й зроблено перші практичні кроки в напрямі комплексного розв'язання актуальних проблем зброєзнавства на сучасному науковому рівні. Очевидно, у найближчі роки маємо очікувати на стрімке зростання ґрунтовних наукових досліджень, що охоплюють більшість основних питань, пов'язаних з розвитком озброєнь та військової справи в Україні.

Так, у найближчого східного сусіда України – Росії – зброєзнавство здавна має потужний фундамент. Сучасні російські дослідники виявляють найбільше зацікавлення у вивченні озброєння, що побутувало на теренах нинішньої Російської Федерації. У цьому зв'язку важливими для української науки є дослідження Б. Фролова, праці якого присвячені вивченню озброєння Кубанського козацького війська [15]. Дослідник зокрема досліджує типи клинкової зброї, якою користувалися чорноморці до їхнього переселення на Кубань.

Загалом згадки про окремі зразки козацького озброєння, що зберігаються у російських музеях, періодично трапляються у наукових статтях та монографіях російських вчених, проте значні фахові дослідження на цю тему фактично відсутні.

Майже те саме можна сказати й про західно- та центральноєвропейську зброєзнавчу історіографію – козацька зброя з України згадується насамперед у зв'язку з окремими, розосередженими по різних музеях світу, експонатами, що часом “виринають” у працях сучасних дослідників та у рідкісних розвідках у польській історіографії [16].

На цьому тлі унікальною виглядає монографія французького історика українського походження Я. Лебединського, повністю присвячена походженню та номенклатурі козацького озброєння [17]. У роботі основну увагу зосереджено на еволюції холодної та вогнепальної ручної зброї козацтва в Україні та на Кубані. Я. Лебединський також активно досліджує проблематику походження довгоклинкової зброї I тис. н.е., насамперед шаблі.

І все ж спроби представників історичної науки вирізнити клинкову зброю української роботи досі не мали успіху. Першими визнали безплідність своїх зусиль військові історики. Після багатьох років ретельних досліджень головний зберігач зброї Державного історичного музею Української РСР (нині НМІУ) В. Сидоренко публічно визнав, що “...занадто складно виявити особливості, які вносили українські майстри у виготовлення місцевої зброї...” [18]. Майже одночасно “підняли білий прапор” вітчизняні мистецтвознавці, зокрема П. Жолтовський. У 70-ті роки ХХ ст. цей видатний дослідник, один з найкращих у світі знавців українського декоративно-ужиткового мистецтва, засмучено визнав, що “...відсутність надійно документованих пам'яток, недостатнє вивчення старого збройництва не дозволяють поки що виділити в збірках наших музеїв... дорогі оправи шабелі української роботи...” [19].

Від того часу проблемою “козацької шаблі” переймалися тільки нечисленні археологи та зброєзнавці. Найбільш ґрунтовну спробу визначити морфологічний тип козацької шаблі у космополітичному масиві віднайдених артефактів на полі Берестецької битви зробив І. Свешников [20]. Утім, і ця спроба не пішла далі теоретичних міркувань. Сумлінний дослідник чудово розумів неможливість якихось далекосяжних висновків, не кажучи вже про типологічне обґрунтування, на основі одиначної знахідки, що її він розглядав як потенційного представника гіпотетичного типу “козацької шаблі”. Відсутність позитивних результатів не могла не призвести до радикалізації наукових поглядів на цю “безперспективну” проблематику. Так, сучасний білоруський дослідник Ю. Бохан, розмірковуючи над відомою за документами ВКЛ XVI ст. “козацькою” клинковою зброєю, визначає її як “конструктивно наближену до татарської”, а фактично зводить її до ординок та шабел з багнетоподібним бойовим кінцем. При цьому дослідник використовує доволі хитку, на наш погляд, тезу про “ідентичність” тогочасного козацького й татарського комплексів озброєння [21]. Ще категоричнішу позицію зайняв зберігач зброї Львівського історичного музею, знаний зброєзнавець Б. Мельник, який не одне десятиліття присвятив дослідженням холодної зброї в українських музеях. Від 1994 р. вчений неодноразово висловлював переконання про відсутність в Україні Нового часу не тільки якихось особливих морфологічних типів клинкової зброї, а й центрів ремісничого виробництва шабел деінде, окрім Львова [22].

У роботі 2007 р. нам на матеріалах писемних джерел вдалося продемонструвати і довести, що осередки виробництва клинкової зброї не тільки існували у значній кількості на українських теренах, а й за формами організації не відрізнялись від інших видів ремісничої діяльності. Клинкову зброю виробляли не тільки у найбільших, а й в окремих невеликих ремісничих центрах. Серед майстрів були міщани, – члени цехів та позацехові, козацькі й селянські ремісники-шабельники (у Центральній та Східній Україні) й мечники (у Західній) [23]. Щодо конкретного характеру їхньої роботи, у документах зустрічаються згадки про “виготовлення” та “оправу” клинкової зброї. Проте і нам на той час, окрім загальних розмов про ймовірну “крос-культурність” зброярської традиції, не вдалося встановити чітких критеріїв, за якими можна було б вирізнити козацьку зброю, так само як і віднайти достатню кількість речових джерел, які б переконливо свідчили на користь українського зброярського виробництва. Безрезультатність багаторічної “пошукової” діяльності видається нам цілком закономірною: наші останні дослідження остаточно

переконують, що зброєю місцевого походження можливо вирізнити тільки за другорядними ознаками, поєднавши дослідницькі методи комплексу спеціальних історичних дисциплін з історико-мистецтвознавчими та матеріалознавчими методиками. Схожої думки у 2009 р. дотримувався Б. Фролов, зауваживши, що у проблемі ідентифікації шабель малоросійської роботи навряд чи можемо говорити про особливості викову й монтування, скоріше – про стилістичні та художні нюанси [24]. Сьогодні окремі проблеми українського зброярства XVI–XVIII ст. добре розроблені. Так, маємо низку праць, що ґрунтовно висвітлюють історію виготовлення та стилістичні риси декору гармат на Лівобережжі, а також військово-морську справу запорожців. Завдяки працям польських зброєзнавців, істориків та мистецтвознавців ретельно досліджено історію львівського вірменського золотарства, зокрема оздоблення холодної зброї. Знаменно, що всі ці праці, як і належить історичним дослідженням у галузі матеріальної культури, підкріплені потужним корпусом речових джерел. У проблематиці ж клинкової зброї центрально-східної України досі маячить велика біла пляма. І насамперед це пов'язано з майже повною відсутністю вартих довіри автентичних речових джерел. Чималий негативний “внесок” роблять також хибні музейні атрибуції. Про те, що питання вирізнення української зброї особливо гостро постало на порядку денному, свідчать не тільки полемічні публікації щодо “козацької шаблі”, кількість та наукова якість яких останнім часом значно зросли, а й поява на ринку антикваріату речей, які, поширюючись в аматорському й фаховому середовищах колекціонерів та науковців, формують хибні уявлення про оригінальну козацьку зброю.

У цьому зв'язку знаковою подією стала блискавична поява на українському антикварному ринку шаблі, оголошеної як особистої зброї “можливо самого” гетьмана Юрія Хмельницького. Публікація в авторитетному науково-популярному часописі “Клинок” [25], де власник зброї спробував дослідити раритет, намагаючись визначити його цінність як історичного джерела та предмету антикваріату, спричинила жваве обговорення в колах зброєзнавців та колекціонерів, що швидко виплеснулось на простори військово-історичних форумів Всесвітньої мережі.

“Шабля Юрія Хмельницького” має непогано розроблену історичну легенду, згідно з якою зброєю було конфісковано під час репресій 1930-х рр. у членів єврейської общини м. Вінниці. В описі, укладеному співробітниками НКВС, шаблю позначили як подарунок М. Грушевському. Зазначений документ начебто був знищений разом з іншими невитребуваними архівами у 1989 р.²

Рис. 1. Шабля “Юрія Хмельницького” з приватної колекції.

*Технічні параметри зброї: загальна довжина – 850 мм;
довжина клинка – 720 мм; ширина клинка при п'яті – 400 мм*

² Записано зі слів власника шаблі, Вінниця, 2010 р.

Шабля являє собою карабелю з клинком дамаскової сталі з ефектним, доволі рідкісним для стародавньої зброї, крупним візерунком. Оправа оздоблена ювелірним сріблом, міддю, кісткою, оксамитом, шкірою, а також напівдорогоцінним камінням – гранатами та нефритом.

Показники мікротвердості штаби (18–52 HRC) підтверджують функціональну придатність клинка, їх розподіл по штабі засвідчує роботу кваліфікованого клинкового майстра та відповідає ковальським традиціям давнини.

Короткий клинок (720 мм), виконаний у стилі, характерному для другої пол. XVIII ст., має сліди бойового використання – численні зарубки в зоні центру удару.

Морфологія верхів'я наслідує різновид перських карабель, з характерною спрощеною геометрією масивної торцевої частини. Використання такої форми у зброярстві Речі Посполитої зустрічається рідко. Навіть зразки, створені під очевидним перським впливом, відрізняються більш пластичними, “фігурними” рисами, більше нагадуючи стилізовану голову птаха.

На клинку у спрощеній, нехарактерній техніці, яку не можна охарактеризувати інакше, ніж “наплавлення” [26] (на зразок кримських пчаків), золотом виконано магічний знак, т. зв. “бедуг” – квадрат з літерами-цифрами. Поряд та вище виконано напис арабською “Bism al-rahman al-rahim” – “В ім'я Милостивого і Милосердного” (пропущено ім'я “Аллаг”).

Із зовнішнього боку, на гарді, навколо центральної прикраси вигравірувано літери:

Ю
СП СХ
Х

Із внутрішнього боку у такому ж стилі розміщені арабські цифри:

6
1 5
9

За стилістикою написання та розміщенням верхня й нижня літери мали б означати ініціали власника, у той час як приголосні з боків – захисну формулу “Спаси и Сохрани”. Саме ініціали “ЮХ” стали основою припущення щодо приналежності зброї Юрію Хмельницькому. Здається, що цю тезу має підкріплювати дата “1659” – рік обрання молодого гетьмана. Однак дата входить у протиріччя зі стилістикою та морфологією інших конструктивних частин шаблі, виконаних у техніках і стилі різних народів та історичних періодів – від другої половини XVIII ст. до нашого часу включно. На наш погляд, жоден з розглянутих написів не може належати ані до періоду гетьманування Ю. Хмельницького, ані до XVII ст. взагалі.

Піхви стилістично та конструктивно відповідають ефесу та клинку, являючи собою доволі складний художній виріб. Оправу виконано в османській манері.

Металева оправа шаблі прикрашено карбованим та гравійованим геометричним декором, а також зображенням квіток троянди, розміщених на нижній площині кільйонів, усті та наконечнику піхов. Легкий, розріджений паузами малюнок значно відрізняється від важкого, повного захованого змісту зображення троянди у стилі бароко, де ця квітка вважалася символом Богородиці як передсідниці Раю. У нашому випадку рослину зображено так, як це було прийнято у середині XVIII ст., коли натуралістичність виконання, нівелювання захованого смислу, притаманних рококо, звели троянду до ролі буденної квітки.

Окрім троянди, центром композицій з обох боків устя є арматури, укладені з військових музичних інструментів – труб та барабанів.

По контуру металевих деталей піхов рифленням нанесено геометричний орнамент з ліній та кульок. Дві ділянки шкіри із зовнішнього боку піхов прикрашені рельєфним тисненням у вигляді гілок хмелю з металевими шишечками. Тиснення визолочено фарбою.

При атрибуції цього зразка наражаємось на ту саме проблему – фактичну відсутність в оприлюднених сьогодні джерельних масивах “автентичних” шабельних оправ, на які можна було б опертись як достеменно відому роботу українських майстрів (наразі не йдеться про вірменські вироби). Зауважимо, що з погляду суто теоретичного аналізу, беручи до уваги морфологію,

орнаментику, техніку виконання та загальну стилістику, окремі деталі дослідженого предмета мають повне право на існування в Україні другої половини XVIII ст. Інші належать пізнішим періодам. Так, золота інкрустація на клинку, напевне, виконана уже у наш час.

Оцінюючи ж характеристики шаблі у комплексі, легко помітити, що цей предмет залишається абсолютно поодиноким: у відомих нам джерельних масивах не трапляється нічого подібного. Якби не цей факт, досліджений зразок міг би стати справжньою сенсацією.

Відтак, якщо припустити, що шаблю усе ж було виконано поза середовищем українських золотарів, статися це могло тільки у Новітній час, відколи з'явилися спеціальні наукові дослідження, присвячені українському декоративно-прикладному мистецтву та морфології східної та східноєвропейської клинкової зброї. Причому для досягнення високої стильової "автентичності" шаблі з нею мали б попрацювати кваліфіковані фахівці.

Не беремося судити щодо виправданості такої роботи, якщо вона взагалі мала тут місце. Зауважимо тільки, що сама поява подібного витвору має стати своєрідним каталізатором досліджень української холодної зброї. Цей зразок, виконаний у сумлінному "історичному стилі", створює справжній прецедент, розширюючи поле для наукової дискусії щодо вигляду української карабелі, опрацьованої центрально- чи східноукраїнськими золотарями у другій половині XVIII ст. Адже навіть вже у другій половині XIX ст., у часи розквіту індустрії антикварних підробок, дарма що не так уже й віддаленого у часі від періоду Гетьманщини, ніхто з новоявлених колекціонерів та поважних учених уже не міг чітко пояснити, як конкретно мав би виглядати автентичний українській виріб.

Як уявляли "козацьку шаблю" наприкінці XIX – початку XX ст., можемо дізнатись, вивчаючи збірки відомих українських колекціонерів: В. Тарновського, О. Поля, Д. Яворницького та інших, склад яких можемо простежити за оригінальними каталогами, живописом та окремими вціленими експонатами, розосередженими нині по різних музеях на теренах колишнього СРСР.

Науковий доробок інших відомих збирачів козацької давнини представлено переважно у каталогах, що стали першими детальними описами їхніх збірок, найвизначніші з яких пізніше перетворилися на музейні колекції. Так, в основу колекцій Чернігівського історичного музею покладено збірку В. Тарновського, Дніпропетровського історичного музею – О. Поля та Д. Яворницького, Полтавського краєзнавчого музею – К. Скаржинської, Мукачівського історико-археологічного музею – Т. Легоцького тощо. На жаль, більшість давніх каталожних описів виконано занадто спрощено, навіть фрагментарно. Як наслідок, повноцінно атрибутувати за ними музейні експонати здебільшого неможливо. Утім, трапляються й інші приклади, коли автори каталогу відзначають надзвичайно характерні, притаманні зразку прикмети, які важко сплутати з чимось іншим. Зрідка тексти навіть супроводжуються гравюрами та фототипіями. Це ж стосується каталогів найбільших на той час імператорських музейних збірок. Зокрема важко переоцінити значення для нашої роботи фотографічних зображень клинкової зброї, розміщених у каталогах Арсеналу Царського Села.

Особливу увагу необхідно звернути на відмінно проілюстрований каталог збірки В. Тарновського, що відіграв важливу роль для нашого дослідження. Адже досліджені нами експонати колекції Чернігівського історичного музею уперше введено до наукового обігу саме у зазначеному каталозі.

Аналізуючи окремі предмети, що входили до складу перших збірок, неважко дійти висновку, що в ті часи, як і десятиліттями пізніше, чітких критеріїв роботи українських золотарів (зброярів) фактично не існувало. Загальне ж уявлення про козацьку холодну зброю обмежувалось поширеними у XVII–XVIII ст. типами східної, центральноєвропейської та російської зброї, що нерідко доповнювались середньоазійськими шамширами XIX ст. [27]. Відтак є цілком логічним те, що сучасні музейні експозиції, спеціально присвячені козацькій зброї, демонструють подібний, а часом і ще більш виважений підхід. Так, у Музеї історії зброї та Національному заповіднику "Хортиця" (м. Запоріжжя) серед козацької клинкової зброї бачимо здебільшого польські, татарські й турецькі шаблі. Окремі артефакти було віднайдено під час підводних археологічних робіт у місцях колишнього розташування Запорозьких Січей.

Те ж саме стосується новітніх музейних каталогів: так, у найбільш представницькому сьогодні виданні “Україна – козацька держава” до “козацької” зараховано більшість зразків османської, перської, середньоазійської та східноєвропейської клинкової зброї, датованої від XVII до XIX ст. включно.

Наразі проблема вирішення роботи українських зброярів залишається як ніколи актуальною. Також досі не вирішеними залишаються чимало питань, що стосуються походження й розвитку, а також поширення прийнятих у козацькому середовищі зразків озброєння. Отже, зазначимо, що опрацьований у нашій останній монографії джерельний та аналітичний матеріал, на наше переконання, закладає підвалини для концептуального осмислення української клинкової зброї як особливого джерельного масиву, робота з яким вже на етапі виділення вимагає залучення методик та методологічних прийомів, дещо відмінних від традиційних, узвичаєних при дослідженні національної зброї більшості країн Європи та Сходу. Очевидно, таке розуміння правомірно також поширити на весь комплекс холодної зброї Війська Запорозького, дослідження якого поки що залишається справою майбутнього.

1. *Еварницький Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа: в 2 ч. / Д. И. Эварницький. – СПб: Издание Л. Ф. Пантелеева, 1888.* 2. *Крип'якевич І. П. Історія Українського війська: у 2 т. / Іван Крип'якевич, Богдан Гнатевич. – Львів: Вид. Івана Туктора, 1936. – (Репринт / Бібліотечка журналу “Пам'ятки України”; К., 1992; вип. 17).* 3. *Mańkowski T., Sztuka Ormian lwowskich / Tadeusz Mańkowski. – Kraków, 1934. – 163 s. – (Prace komisji historii sztuki; t. VI.; zeszyt I.); Mańkowski T. Sztuka Islamu w Polsce w XVII i XVIII wieku / Tadeusz Mańkowski. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1935. – 126 s.; Mańkowski T. Orient w polskiej kulturze artystycznej / Tadeusz Mańkowski. – Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959. – 256 s. – (Studia z Historii Sztuki; t. VIII).* 4. *Meyer S. Tatarskie pochodzenie szabel polskich zwanych “ormiańskimi” / Stanisław Meyer // Broń i Barwa. – 1936. – R III, №6. – S. 142.* 5. *Dziewanowski W. Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce / Władysław Dzie-wa-nowski. – Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1935. – 224 s.* 6. *Див.: Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / Голобуцький В. О. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Крип'якевич І. П. – К.: Вид. АН УРСР, 1954. – 536 с.* 7. *Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького (військово-історична студія) / Ю. Тис-Крохмалюк. – Мюнхен: Вид. Братства кол. вояків І-ої Української Дивізії УНА, 1954. – 184 с.* 8. *Сидоренко В. О. З історії селянсько-козацької артилерії часів визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. / Сидоренко В. О. // Праці Київського держ. іст. музею. – К., 1958. – Вип. 1. – С. 99–118; Його ж. Вогнепальна зброя селянсько-козацької піхоти XVI–XVII ст. / В. О. Сидоренко // Укр. іст. журн. – 1965. – № 9. – С. 114–118; Його ж. Військові реліквії / В. О. Сидоренко // Архіви України. – 1967. – № 3. – С. 41–43; Його ж. Зброя XVI–XVII століть на Україні – пам'ятка історії та мистецтва / В. О. Сидоренко – К.: УТОПК, 1970. – 20 с.; Його ж. Доповідь на другій всесоюзній конф. істориків вітчизняної зброї у м. Тбілісі (Грузія) // Архіви України. – 1970. – № 1. – С. 94. Його ж. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. / Сидоренко В. О. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 161–169; Його ж. Виробництво зброї на Україні у XVI–XVII ст. / В. О. Сидоренко // Середні віки на Україні. – К., 1973. – Вип. 3. – С. 26–42; Його ж. Зброя місцевого виробництва на Україні епохи визвольної війни / В. О. Сидоренко // Укр. іст. журн. – 1978. – № 9. – С. 75–81.* 9. *Жолтовський П. М. До історії художнього лиття металу на західних землях України в XIV–XVII ст. / П. М. Жолтовський. // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – 1957. – № 3. – С. 120–144; Його ж. Художній метал: історичний нарис / П. Жолтовський. – К.: Мистецтво, 1972. – 112 с.; Його ж. Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст. / П. М. Жолтовський. – К.: Наук. думка, 1973. – 132 с.; Петренко М. З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. / М. З. Петренко – К.: Наук. думка, 1970. – 208 с.* 10. *Свєшніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свєшніков. – Львів: Слово, 1992. – 304 с.; Його ж. Музей-заповідник “Козацькі могили”: фотопутівник / І. К. Свєшніков. – Львів: Каменяр, 1990. – 94 с.* 11. *Мельник Б. В. Шабля / Борис Мельник // Наукові записки. / Львівський історичний музей (далі – НЗ ЛІМ). – Львів, 1994. – Вип. II–III. – С. 252–281; Його ж. Львівські зброярі / Борис Мельник. // НЗ ЛІМ. – Львів, 1999–2001. –*

Вип. 8–10. 12. Див., напр.: Україна – козацька держава: ілюстр. історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / [авт.-упор. Володимир Недяк]. – К.: ЕММА, 2005. – 1216 с.; Національний музей історії України = The national museum of the history of Ukraine: науково-популярний фотоальбом / [Л. Ковтанюк, Л. Строчкова та ін.]. – К.: ЕММА, 2001. – 217 с. 13. Див., напр.: Савчук Ю. К. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція) / Юрій Савчук; Мін. культури і туризму України, Держ. служба контролю за переміщенням культурних цінностей через держ. кордон України, Нац. музей історії України, Нац. акад. наук України, Ін-т історії України НАНУ. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – 96 с. 14. Україна – козацька держава... 15. Фролов Б. Е. Холодное оружие кубанских казаков / Б. Е. Фролов. – Краснодар: Диапазон В, 2009. – 320 с.; Его же. Военный лексикон кубанских казаков: словарь-справочник / авт.-сост. Б. Е. Фролов; адм. Краснодар. края. – Краснодар: Тип.: “Краснодарские известия”, 2007. – 192 с. 16. Див., напр.: Żygulski Ż. jun. Uzbrojenie i taktyka Kozaków Zaporoskich / Zdzisław Żygulski jun. // *Studia do dziejów dawnego uzbrojenia i ubioru wojskowego*. – Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2005. – Cz. XII. – S. 25–40. 17. Lebedynsky I. Armes Cosaques et Caucasiennes et les Armes Traditionnelles d’Europe Orientale (les) / I. Lebedynsky. – La Tour du Pin, France: Éditions du Portail, 1990. – 136 p. 18. Сидоренко В. А. Производство оружия на Украине XVI–XVII вв. // Третья всесоюзн. конф. историков оружия: тезисы докладов и сообщений. – Л., 1971. – С. 59. 19. Жолтовський П. М. Художній метал: іст. нарис / П. Жолтовський. – К.: Мистецтво, 1972. – С. 80. 20. Свешніков І. К. Битва під Берестечком... — С. 229. 21. Бохан Ю. М. Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI ст. / Ю. М. Бохан. – Мінск: Беларуская навука, 2008. – С. 171. 22. Мельник Б. В. Шабля / Борис Мельник // НЗ ЛІМ. – Львів, 1994. – Вип. II–III. – С. 258–259; Мельник Б. В. Козацька зброя / Борис Мельник // Україна — козацька держава: ілюстр. історія укр. козацтва у 5175 фотосвітлинах / [авт.-упор. Володимир Недяк]. – К.: Емма, 2005. – С. 235. 23. Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження / Денис Тоїчкін. – К.: Стилос, 2007. – С. 125–142. 24. Фролов Б. Е. Холодное оружие кубанских казаков... – С. 36. 25. Доброванов Е. История украинской “гоноровой” казацкой сабли XVII века / Евгений Доброванов. // Клинок, 2009. – № 4 (31). – С. 9–11. 26. З персонального листування з Р. Косаревим, весна 2011 р. 27. Тоїчкін Д. В., Галенко О. І. Козацький шамшир: реальність чи гарна вигадка? / Денис Тоїчкін, Олександр Галенко // Військово-історичний альманах, 2008. – Число 2 (17). – С. 135.